

О.А.ІВАНЕНКО \*

## ЗВ'ЯЗКИ ВЧЕНИХ НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІЗ ЗАРУБІЖНИМИ НАУКОВИМИ ЦЕНТРАМИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

*На основі матеріалів Державного архіву Одеської області й опублікованих документів висвітлено зв'язки Новоросійського університету з провідними зарубіжними культурно-освітніми та науковими центрами другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Особливу увагу приділено відрядженням одеських учених до Австро-Угорщини, Німеччини, Франції, Італії, Греції, Болгарії, Румунії та інших країн, зокрема зв'язкам із зарубіжними слов'янськими громадсько-культурними діячами. Наголошується, що закордонні поїздки виконували не лише наукову, а й суспільно-політичну функцію, сприяючи поширенню в Російській імперії європейських цінностей.*

**Ключові слова:** університет, академія, учені, міжнародні зв'язки, наукова кореспонденція, закордонні відрядження, наукові з'їзди, конгреси, європейська цивілізація.

Багатовікові традиції європейської цивілізації, що гармонійно вплелись у мереживо національного розмаїття та культурного різнобарв'я Одеси, знайшли яскраве втілення в науково-освітній діяльності Новоросійського університету. Інтерес до його історії і наукових здобутків є вельми високим у вітчизняній історіографії<sup>1</sup>. Висвітлити нові грані міжнародної співпраці Новоросійського університету дозволяють відомості архівних документів і опублікованих звітів про закордонні відрядження, цінність яких визначається не лише насиченістю багатим фактологічним матеріалом з історії міжнародних наукових зв'язків, адже в них водночас відтворено яскраві картини суспільно-політичного, громадсько-культурного й побутового життя зарубіжних країн, до того ж звіти, як і інша вміщена на сторінках наукової періодики інформація, одночасно і віддзеркалювали, і справляли вплив на громадську думку другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Загалом завдяки аналізу й інтерпретації змісту, зіставленню та синтезу наявних джерельних відомостей відкривається можливість комплексного вивчення і введення до наукового обігу важливого фактологічного матеріалу, що являє собою наріжний камінь у процесі осмислення історії міжнародних зв'язків університетів України та їх значення в європейській історії.

Упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. піднесенню навчально-виховного процесу й науково-дослідної роботи Новоросійського університету

---

\* Іваненко Оксана Анатоліївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України.  
E-mail: xentie-78@mail.ru

<sup>1</sup> Див., напр.: Юрченкова Л.В. А.А. Кочубинский как историк зарубежного славянства: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 1983; Павлюченко О.В. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 1992; Історія Одеського університету (1865–2000). – Одеса, 2000; Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. – Одеса, 2005. – Т.1–4; Лаптева Л.П. История славяноведения в России в ХІХ в. – Москва, 2005; Одеські історики: енциклопедичне видання. – Одеса, 2009. – Т.1.

до європейського рівня сприяли закордонні відрядження його вчених. Так, із червня по жовтень 1868 р. ординарний професор кафедри грецької літератури Ф.А.Струве подорожував європейськими країнами з метою налагодження співпраці із зарубіжними археологами, а також замовлення експонатів для музею старожитностей і красних мистецтв та мініц-кабінету Новоросійського університету. Він відвідав Австро-Угорщину, де познайомився з професором Віденського університету І.Валеном, який зробив вагомий внесок у справу викладання давньогрецької і латинської мов. Оглянувши пам'ятник німецькому мистецтвознавцю, історику античного мистецтва Й.-Й.Вінкельману у Трієсті, Струве був розчарований тим, що в історичній пам'яті жителів міста не закарбувалася постать цього видатного вченого.

В Афінах він зустрівся зі щойно обраним ректором університету проф. Раллісом і передав йому екземпляр першого тому «Записок Императорского Новороссийского университета». У відповідь ректор надіслав до Одеси зібрання праць грецьких учених. Водночас професори Афіньського університету висловили бажання співпрацювати з одеськими колегами, філологи С.Куманудіс та А.Русопулос провели для Струве екскурсію містом. Багато часу він присвятив вивченню пам'яток Акрополя. Окрім того, одеський професор був прийнятий королем Греції Георгом I і від імені Новоросійського університету вручив йому перший том «Записок». Знаменитий учений А.Р.Рангаві, який на той час перебував із дипломатичною місією у США, надіслав Струве з Вашингтона листа французькою мовою, в якому зазначав: «Я з радістю дізнався про заснування університету в Одесі, місті, де я здобув свою першу освіту... Наукові зв'язки, які ви маєте намір установити з Афіньським університетом, є щасливим передвістям і будуть надзвичайно корисними для нас» («Je suis heureux d'apprendre l'établissement de l'Université à Odessa, une ville où j'ai commencé ma première éducation... Les relations scientifiques que vous allez établir entre elle et celle d'Athènes sont de meilleur augure, et seront d'un grand profit pour nous»)<sup>2</sup>.

За сприяння директора Національного музею в Неаполі Дж.Фіореллі одеський професор мав змогу побачити унікальні мистецькі колекції. До того ж Фіореллі особисто супроводжував Струве до Помпеї, де ознайомив його з перебігом археологічних розкопок, якими він керував, та організацією навчального процесу у щойно відкритій «археологічній школі». Суттєвий недолік цього навчального закладу одеський учений убачав у недостатній увазі до теоретичної освіти. На прохання Фіореллі він домовився з керівництвом Імператорської археологічної комісії у Санкт-Петербурзі про надання її звітів бібліотеці «археологічної школи». Під час перебування в Неаполі Струве налагодив зв'язки з німецькими археологами, зокрема із Г.Гейдеманом, який провів для нього екскурсію залами Національного музею, в яких експонувалися старовинні вази. У Королівській бібліотеці Неаполя одеський професор досліджував рукопис давньогрецького поета Квінта Смірнського. Завдяки співробітникам Археологічного інституту Рима він ознайомився з визначними пам'ятками міста, яке справило на нього незабутнє враження: «Насолода, почерпнута зі

<sup>2</sup> Струве Ф. Путевые заметки: Отчёт о командировке в Афины, Рим, Париж и Германию, с 1 июня – 1 октября 1868 г. // Записки Императорского Новороссийского университета. – 1869. – Т.3. – С.470.

споглядання пам'ятників стародавньої скульптури в римських палацах надзвичайно посилюється завдяки витонченій обстановці, що їх оточує. Відчуваєш, що мистецтва постійно користувалися в Італії протекцією пап, королів, князів, вищих духовних і світських сановників, особливо ж у центрі Італії, у Римі»<sup>3</sup>. Оскільки для науковців інституту становили інтерес дослідження вітчизняних археологів з історії грецьких колоній у Північному Причорномор'ї, Струве взяв на себе зобов'язання регулярно надсилати інформацію про них до Рима.

Перебуваючи в Парижі, він познайомився з французьким нумізматом бароном де Вітте – видавцем журналу «Revue Numismatique», а також мав змогу поспілкуватися з відомим елліністом, академіком Е.Егжером, який поінформував його, що серед засновників паризького «Товариства для заохочення грецьких досліджень» («Association pour l'encouragement des études Grecques en France») були етнічні греки з Новоросійського краю.

У майстернях Франкфурта-на-Майні Струве замовив вилівки з пам'яток стародавнього мистецтва. Прибувши до Геттінгена, він зустрівся з відомим археологом Е.Курциусом, який висловив зацікавленість у налагодженні зв'язків із Новоросійським університетом. У Кенігсберзі Струве спілкувався з університетськими професорами: філологом К.Лерсом і філософом Й.-К.-Ф.Розенкранцом. Під час перебування в Берліні він обговорював зі знаменитим істориком Стародавнього Риму, лауреатом Нобелівської премії з літератури 1902 р. Т.Моммзенем публікації П.В.Беккера та Ф.К.Бруна в «Записках Одесского общества истории и древностей», присвячені Тираському напису. Моммзен звернувся до Струве з численними запитаннями, зокрема щодо наявності в бібліотеках півдня Російської імперії рукопису «Базилік», виданих у X ст. за наказом Костянтина VII Багрянородного. Після повернення до Одеси Струве надіслав німецькому історикю докладні відомості на теми, що його цікавили. У Лейпцигу він домовився з редактором «Rheinisches Museum» («Рейнського музею») про публікації у цьому журналі новин наукового життя Новоросійського краю. Особисто для Струве професор археології Лейпцизького університету Й.-А.Овербек провів екскурсію створеним ним музеєм вилівоків стародавніх статуй, рельєфів і бюстів. На з'їзді філологів у Вюрцбургу одеський учений узяв участь у роботі археологічної секції, де його, як почесного гостя з «берегів далекого Понта», запросили першим виступити з доповіддю, присвяченою огляду стану досліджень старожитностей грецьких колоній Північного Причорномор'я.

Упродовж закордонного відрядження 1868–1869 рр. доцент кафедри анатомії і фізіології Н.О.Бернштейн за пропозицією проф. К.Людвіга здійснював у Лейпцизькому університеті дослідження функцій підшлункової залози, результати яких були опубліковані німецькою мовою у вигляді статті «Фізіологія секретії підшлункової залози» («Zur Physiologie der Bauchspeichelabsonderung») у «Доповідах Королівського Саксонського наукового товариства» («Berichte der Kön. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften») від 12 лютого 1869 р. та у «Працях фізіологічного інституту Лейпцига, 4-й рік» («Arbeiten aus der physiologischen Anstalt zu Leipzig, 4-ter Jahrgang») <sup>4</sup>.

<sup>3</sup> Струве Ф. Путевые заметки... – С.491.

<sup>4</sup> Бернштейн Н. Отчёт о поездке за границу // Там же. – 1871. – Т.7. – С.174.

Закордонна наукова поїздка ординарного професора кафедри історії слов'янського права Б.Богішича (1869 р.) була присвячена вивченню архівних і бібліотечних фондів Відня та інших міст Австро-Угорщини, ознайомленню з методиками викладання славістичних дисциплін в університетах і гімназіях. Він зазначав у своєму звіті, що в австрійських університетах найчисельнішим було студентство юридичних факультетів, при чому половину його становили слов'яни. У бібліотеці верховного суду Відня учений вивчав джерела з історії південнослов'янського права: рукописні (XIII–XVIII ст.) і друковані збірники законів (XVII–XIX ст.). Значну частину цих пам'яток він переписав або придбав. Багато цінних джерельних матеріалів Богішич виявив у рукописному відділенні придворної бібліотеки Відня. У таємному державному архіві він переписав документи з історії середньовічного міжнародного права південних слов'ян: мирний договір великого жупана Сербії Стефана I Немані та його братів із дубровничанами (1186 р.) і договір про дружбу та взаємодопомогу брата Стефана I Немані Мирослава з дубровничанами (1190 р.). За сприяння міністерства юстиції Австрії з дубровницького архіву Богішичу надіслали рукописи статуту Дубровника (1272 р.), необхідні йому для укладення видання «Corpus juris Slavorum meridionalium».

У Загребі вчений здійснив бібліографічний опис законодавчих актів, що зберігалися в бібліотеці Югослов'янської академії наук і мистецтв. За підтримки президента академії Ф.Рачкого він описав у хорвато-слов'янському земському архіві збірники законів і постанови хорватського сейму. У Трієсті Богішич обговорював з істориком П.Кандлером питання статутного законодавства Істрії і вивчав рукописи істрійських статутів у архіві трієстського магістрату. Дослідження пам'яток слов'янського права вчений продовжив у публічних бібліотеках «Marciana» та «Frari». В архіві «dei Frari» він описав декілька джерел з історії муніципального законодавства Далмації.

Ознайомившись з рівнем викладання славістичних дисциплін у навчальних закладах Австро-Угорщини, Богішич відзначив, що воно набуло розвитку лише після «знаменного 1848 р.». Кафедри слов'янської філології існували у Віденському, Пештському, Празькому, Краківському, Львівському університетах. При цьому викладачі були абсолютно вільні у виборі викладацьких методик і розробці навчальних програм, єдине, що їм наказувалося, – відпрацювати зі студентами як мінімум 5–6 годин на тиждень. «В іншому професори користуються повною свободою, – зазначав Богішич, – так що у всякому університеті навчають інакше, за зовсім різними методами й різними предметами»<sup>5</sup>. У Віденському університеті одеський учений мав змогу ознайомитися з досвідом викладання слов'янської філології основоположника порівняльної граматики слов'янських мов, академіка Віденської АН Ф.Міклошича. У Празькому університеті він вивчав зміст лекцій засновника словацької літературної мови М.Гаттали, який до розроблених ним навчальних програм зі слов'янської філології включив «Слово о полку Ігоревім». Характеризуючи стан розвитку славістики у Львівському університеті, Богішич згадав у своєму звіті про діяльність

<sup>5</sup> Богішич Б. Отчёт о заграничной командировке // Там же. – 1870. – Т.5. – С.18.

О.Огоновського як представника кафедри руської (української) мови. Також він ознайомився зі специфікою викладання слов'янознавчих дисциплін у Пештському університеті та резюмував, що професор кафедри слов'янської філології Ференц основну увагу приділяв літературі й практичним завданням для студентів із різних слов'янських мов.

Значний інтерес для одеського вченого становили методологічні засади викладання слов'янських мов у гімназіях Австро-Угорщини, що було запроваджене після 1849 р. Вивчивши статистичні дані щодо кількості шкіл зі слов'янськими мовами навчання на теренах Австрії, Богішич зазначив, що на 13 500 німецьких учнів припадала 61 гімназія суто німецька й 36 мішаних; на 1015 італійських учнів – 6 суто італійських і 7 мішаних; на 18 400 слов'янських учнів – лише 28 суто слов'янських і 30 мішаних. Відомостями щодо точної кількості слов'янських шкіл в Угорщині вчений не володів. Він зацентрував увагу на тому, що для словаків і русинів (українців) не було створено жодної казенної школи, утім, виявив газетні повідомлення про відкриття словаками трьох середніх навчальних закладів за власні кошти. Політично вмотивованою Богішич уважав вимогу до навчального процесу, «щоби будь-яке найнезначніше наріччя мало значення самобутньої мови». Штучним ученому видавалося надання «словацькому наріччю» статусу мови й виокремлення її від чеської. Разом із тим утілення слов'янської єдності Богішич убачав у вивченні учнями, окрім рідної, споріднених слов'янських мов. Він звернув увагу на включення до хрестоматій, що використовувалися в чеських школах, витягів із Краледворського рукопису й «Слова о полку Ігоревім».

У 1870–1871 рр. доцент державного права А.П.Пригара вивчав університетські методики викладання політичних наук й ознайомлювався з новітніми тенденціями суспільно-політичного життя в Австро-Угорщині, Німеччині, Бельгії. Він особисто спілкувався з професорами й студентами, відвідував лекції з філософських, політичних і соціальних наук у Віденському, Гентському, Мюнхенському та Гейдельберзькому університетах. Взірцевою учений визнав систему організації політичної освіти в Бельгії, хоча і вважав недостатніми знання бельгійських студентів юридичних факультетів з історії. У Лейпцизькому університеті його зацікавили лекції щодо «природи монархії, аристократії і демократії» В.-Г.-Ф.Рошера – представника історичної школи в економічній науці. Багатий узагальнюючий матеріал, на якому вони базувалися, мав для Пригари велике практичне значення з точки зору підготовки власних лекційних курсів. У лекціях професора Г.Аренса з політики й філософії він відзначив прагнення пов'язати правові норми з моральними. У Гейдельберзькому університеті учений слухав лекції Й.-К.Блюнчлі з політики, слабким елементом яких він уважав філософію. Пригара згадував, що з особливим задоволенням він відвідував лекції Е.-Г.Целлера: «Жвавистію викладення він встигнув надати цікавість найсухішим подробицям німецьких старожитностей, анітрохи не на шкоду науковому характеру читань»<sup>6</sup>. Одеський учений високо оцінив методику професора Берлінського університету К.-Г.-К.Безелера, який

<sup>6</sup> Отчёт о командировке доцента по кафедре государственного права Андрея Пригары // Там же. – 1872. – Т.8. – С.151.



на лекціях із цивільного права поєднував виклади матеріалу та бесіди зі студентами, що відкривало можливість з'ясувати рівень засвоєння ними нових знань. Таку форму організації лекцій Пригара вважав доцільною і при викладанні політичних наук.

Окрім відвідання університетів, учений вивчав новини європейської політики в буремний період франко-прусської війни (1870–1871 рр.). За сприяння засновника Чеської Матиці (1830 р.) Ф.Палацького у Празі він отримав можливість побувати на засіданнях чеського ландтагу. У Відні Пригара ознайомлювався з діяльністю рейхсрату, студіював місцеву пресу, відвідував мітинги й безпосередньо спілкувався з городянами. Він наголошував, що громадська думка Відня справляла визначальний вплив на австрійську політику. У Берліні вчений був присутній на зібраннях різноманітних політичних партій, що активізували свою діяльність напередодні виборів до рейхстагу та об'єдналися навколо уряду під впливом воєнних подій. Осторонь загальнонаціонального єднання залишилися соціал-демократи, від яких Пригара чув «заяви співчуття Франції»<sup>7</sup>. Значний інтерес для одеського вченого становило спостереження за політичними інституціями Бельгії, оскільки її конституцію він уважав взірцевою. У бельгійському парламенті Пригара був присутній під час дебатів щодо зниження майнового виборчого цензу. Перебуваючи у Швейцарії, він відвідав зібрання цюріхської секції міжнародного товариства робітників, а на завершення своєї подорожі побував на засіданні Галицького крайового сейму.

Під час відрядження 1874–1876 рр. доцент цивільного права М.І.Малінін студіював юриспруденцію у німецьких, французьких, швейцарських наукових центрах. У Німеччині він вивчав стан розвитку цивільного судочинства й судоустрою, ознайомлювався з новітніми викладацькими методиками, досліджував у бібліотеці Мюнхенського університету джерела, відсутні в Одесі, й відвідував лекції з цивільного та формулярного процесу, державного права, філософії права. Під час перебування у Швейцарії Малінін вивчав досвід реформ, спрямованих на створення загальнодержавного законодавства й суду<sup>8</sup>.

Програма закордонної подорожі (1874–1876 рр.) доцента слов'янської філології Новоросійського університету О.О.Кочубинського засвідчує важливість слов'янського напрямку міжнародних зв'язків науково-освітніх закладів України. Складаючи її, учений керувався висловом В.І.Ламанського: «Кожен із росіян, які студіюють в Австрії і Туреччині слов'янські наріччя, має об'їхати за можливістю всі землі, – але нехай кожен з них вивчить переважно один народ»<sup>9</sup>. Кочубинського передусім цікавили питання історії і сучасного стану «руського наріччя», українсько-польського й українсько-румунського етнічних кордонів, ролі слов'янського елемента в румунській культурі. Він зауважував: «Якщо румунські філологи не бажають знатися зі слов'янською стихією своєї мови та у своїй недоброзичливості до неї готові на будь-яку домовленість,

<sup>7</sup> Там же. – С.154.

<sup>8</sup> *Малінін М.* Отчёт за первую половину заграничной командировки 1874–1875 г. // Там же. – 1876. – Т.20. – С.7–13.

<sup>9</sup> *Кочубинский А.* Записка о путешествии по славянским землям // Там же. – 1874. – Т.13. – С.112.

аби тільки віддалити свою мову від будь-якого перехрещення зі слов'янством, то вивчення цієї слов'янської стихії закономірно випадає на долю славіста»<sup>10</sup>. В Яссах Кочубинський мав студіювати румунську мову, а в Бухаресті – ознайомлюватися з колекціями архівів, музеїв і бібліотек. Відвідання Праги стало для нього інтересом з точки зору дослідження рукописних пам'яток давньочеської мови XIV–XVI ст. та слухання лекційних курсів зі славістичних дисциплін у Карловому університеті. На час перебування у Відні вчений запланував опрацювати у придворній бібліотеці давні чеські рукописи та прослухати курси лекцій одного з основоположників порівняльно-історичного дослідження граматики слов'янських мов Ф.Міклошича та видатного діяча Чеського національного відродження, філолога й етнографа А.В.Шембери. У Будапешті Кочубинський мав розпочати «вивчення слов'янських народностей північної Угорщини – словаків та росіян». Свою особливу увагу до студіювання словацької культури він обґрунтовував тим, що «...справедливо бачити у мовленні бідних мешканців південних Карпат ланку, що пов'язує мови крайніх слов'ян заходу та сходу – чехів і росіян»<sup>11</sup>. Відповідно, учений окреслив маршрут своєї подорожі, що складався з таких основних пунктів, як Тирнава, Тренчин, Св. Мартин, Банська Бистриця, Пряшів, Кошіце, Ужгород, Мункач, Густ, Сигет. Кочубинський також запланував відвідати Болгарію, зокрема міста Трново й Габрово, але зазначав, що «наріччя Східної Болгарії не входить до програми його занять: воно не становить особливого інтересу для філолога через свою бідність мовну та формальну»<sup>12</sup>. Серйозне вивчення «наріччя придунайських болгар» він уважав можливим лише за умови врахування специфіки його історичного розвитку й студіювання пам'яток XIV–XVIII ст. Особливий інтерес для Кочубинського становило дослідження сербських та болгарських елементів «македонського наріччя», а тому після відвідання придунайської Болгарії він мав вирушити до верхньої Македонії. Крім того, програма відрядження вченого передбачала студіювання в Белграді сербської мови та літератури під керівництвом члена Югослов'янської академії наук і мистецтв у Загребі (з 1866 р.) Д.Даничича, дослідження рукописів церковних пісень і літературних творів Далмації XV–XVII ст. у Загребі, вивчення «словенських наріччя» Країни, Штірії та Карінтії. Незважаючи на те, що не всі пункти програми подорожі Кочубинського були реалізовані, вона є цінним історичним джерелом, що відображає наукові інтереси вітчизняних славістів XIX ст.

Упродовж відрядження Кочубинський листувався з академіком Югослов'янської академії наук і мистецтв у Загребі В.Ягичем, який на той час обіймав посаду професора кафедри слов'янської філології у Берлінському університеті. Викладацька робота в Німеччині не відповідала очікуванням хорватського вченого, і в листі до одеського колеги від 1875 р. він зазначав, що, на його думку, створення кафедри слов'янської філології у Берлінському університеті було зумовлене прагненням прусського уряду позбавити польську фракцію ландтагу приводу звинувачувати його в тому, що він «нехтує польською

<sup>10</sup> *Кочубинский А.* Записка о путешествии по славянским землям... – С.127–128.

<sup>11</sup> Там же. – С.123.

<sup>12</sup> Там же. – С.129.

мовою»<sup>13</sup>. У листі, датованому 14 липня 1876 р., Ягич писав: «У Берліні останнім часом – Філіп Карлович Брун... І Федір Іванович Успенський також тут, але його бачу рідше. Проїздом до Лондона завітав до мене також Умов, як бачите, одеситів багато, однак про Одесу довідуюся мало»<sup>14</sup>.

Як свідчить звіт Кочубинського про наукові заняття за кордоном з серпня 1874 по лютий 1875 рр., його подорож розпочалася з відвідання українських земель, що входили до складу Австро-Угорщини, й вивчення «карпаторуської» (української) і польської мов. У Львові вчений працював у рукописному відділенні Інституту Оссолінських, який справив на нього враження «високо патріотичного закладу зі зразковим устроєм, що рідко зустрічається в інших слов'янських країнах»<sup>15</sup>. Також Кочубинський досліджував рукописи й стародруки з приватної колекції А.С.Петрушевича – священика Української греко-католицької церкви, українського історика, філолога й етнографа. Потому він студював рукописні фонди міського архіву Львова, архівів ратуші й Ставропігійського інституту.

У Празі Кочубинський вивчав давньочеську мову за грамотами, літописами, синодиками. Значний інтерес для нього становили лекції одного з основоположників словацької літературної мови, професора Карлового університету М.Гаттали, присвячені з'ясуванню місця й ролі слов'янства в історії світової цивілізації. Викладаючи історію слов'янських літератур, професор звертався до аналізу «Слова о полку Ігоревім». Кочубинський дав високу оцінку викладацькій майстерності Гаттали, який убачав свою мету не в повідомленні студентам найбільшої кількості інформації і максимальному завантаженні їхньої пам'яті фактами, а в докладному аналізі нечисленних, але ключових наукових питань. Одеський учений у своїх спогадах подав яскраву характеристику Гаттали як лектора: «Він сухий, некрасномовний, навіть монотонний, але за цією зовнішньою сухістю живий інтерес змісту»<sup>16</sup>.

Згідно зі звітом Кочубинського за лютий – серпень 1875 р., багато уваги він приділив дослідженню пам'яток чеської мови в Празі. Особливий інтерес для вченого становив знаменитий Краледворський рукопис, неавтентичність якого було доведено в 1880-х рр. Безпосередньо ознайомившись з оригіналом пам'ятки, він закликав науковців до її подальшого серйозного палеографічного дослідження, оскільки «одного доброго почуття віри замало». Кочубинський наголошував: «Довгий шлях страждань Краледворського рукопису, викликаючи відчуття шанобливості до пам'ятки, вимагає перш за все обережності й обережності, і це тим більше, що жодне з існуючих видань не може вважатися задовільним – кожне залишає за собою місце непорозумінням, що легко переходять у декого в сумнів»<sup>17</sup>.

<sup>13</sup> Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.158. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.3–3 (зв.).

<sup>14</sup> Там само. – Арк.7 (зв.) – 9.

<sup>15</sup> Кочубинский А. Отчёт о занятиях славянскими наречиями за время с 1 августа 1874 г. по 1 февраля 1875 г. // Записки Императорского Новороссийского университета. – 1876. – Т.18. – С.214.

<sup>16</sup> Там же. – С.264.

<sup>17</sup> Кочубинский А. Отчёт о занятиях славянскими наречиями с 1-го февраля по 1-е августа 1875 г. // Там же. – 1876. – Т.20. – С.86–87.



Із метою дослідження місцевих говорів одеський учений відвідав гірський край Крконоше у Східній Чехії, а також здійснював у ринкові й святкові дні прогулянки Прагою, зокрема Карловим мостом. Словацьку мову він вивчав на основі творчого доробку Й.-М.Гурбана, Л.Штура, М.Гаттали, П.-Й.Шафарика, Л.-Ф.Челаковського, Я.Коллара та ін. Також Кочубинський здійснив критичний аналіз видань Словацької Матиці. У Празі він отримав суттєву допомогу у своїх наукових пошуках із боку багатьох бібліотекарів, архіваріусів і вчених, зокрема А.Патери й М.Гаттали.

На теренах Саксонії учений вивчав «мову крихітного слов'янського племені серед моря німецького – лужичан». У Будишині (Бауцені) студював наукові статті з мовознавства та літературознавства, опубліковані на сторінках видання Серболужицької Матиці «Časopis towařstwa Maćicy serbskeje», а також книги, що видавалися місцевими католицьким і євангельським товариствами. У Кросциці – одному з найбільших серболужицьких сіл Саксонії – вивчав мову і побут місцевих жителів. Традиційний одяг жінок із села Попойців скидався Кочубинському на український народний костюм: «Убрання нижньолужицьких жінок, особливо широка плахта на голові, що кругом щільно прилягає, мені нагадала нашу Україну, з тією тільки різницею, що в Нижніх Лужицях навіть дівчинка 6–7 років об'язує голову цією плахтою»<sup>18</sup>.

За рекомендацією В.Ягіча одеський учений отримав доступ до рукописних фондів Берлінської королівської бібліотеки. У Берліні він прослухав лекції проф. Х.Штейнтала з історії утворення романських нарідів і проф. Г.-В.Ебеля з порівняльної фонетики консонантів індоєвропейських мов.

У серпні 1875 р. Кочубинський попрямував із Відня до Північної Угорщини. Вивчення словацької мови він продовжив у м. Турчанський Св. Мартін, де 1863 р. було засновано Словацьку Матицю. Проте, як зазначав сам учений, його «надії на Матицю були марними», оскільки її діяльність на той час уже припинилася: не видавалися «Літописи» і «Збірник народних пісень», були опечатані бібліотека чесько-словацьких книг XVII–XVIII ст. та колекція рукописів. У Ліптовському Мікулаші він досліджував колекцію словацьких книжок із приватної бібліотеки пастора Фр.Балтіка; у селі Чертежному (Csertész) зустрівся з А.І.Добрянським, студював географію й історію місцевого краю в його бібліотеці, здійснював екскурсії до поселень лемків у Галичині. Основну увагу Кочубинський приділив вивченню мови «малоросів Північної Угорщини» або «угорських русинів», дійшовши висновку, що вона мало відрізнялася від мови бойків і гуцулів, водночас мова західних русинів у Спіші, Шаріші, почасти Земплині, на його думку, мала свої особливості<sup>19</sup>. Наприкінці вересня 1875 р. учений досліджував сербські, хорватські, словацько-чеські (XVII–XVIII ст.), польські рукописи в Національному музеї Будапешта. У відділі рутенських рукописів (manuscripta russica, ruthenica) його передусім зацікавила пам'ятка кінця XVIII – початку XIX ст. «Cantilenae sive specimina linguae Ruthenicae et Valachicae in Transylvania», де містився слов'янський текст з 11 церковних молитов і пісень.

<sup>18</sup> Кочубинський А. Отчёт о занятиях славянскими наречиями с 1-го февраля по 1-е августа 1875 г. – С.102.

<sup>19</sup> Кочубинський А. Отчёт о путешествии по славянским землям с 1-го августа 1875 по 1-е февраля 1876 г. // Там же. – С.125.

У Белграді на Кочубинського очікував люб'язний прийом місцевих славістів. Я.Шафарик надав йому для вивчення рукописи зі своєї колекції – Слєпченський Апостол XII ст. і сербули – церковні пам'ятки сербського письма XIV–XVI ст. Окрім того, у Белграді вчений студював рукописні фонди Народної бібліотеки. Упродовж грудня він досліджував рукописи Югослов'янської академії наук і мистецтв у Загребі та вивчав кайкавський діалект хорватської мови. Допомогу Кочубинському в його студіях надавав засновник (1866 р.) і перший президент академії – Ф.Рачкі. Дослідження слов'янських рукописів одеський учений продовжив в Імператорській бібліотеці Відня. У Празькому університеті під керівництвом А.Людвіга він студював пруську й литовську мови.

Упродовж лютого – червня 1876 р. Кочубинський працював у Празі над вивченням мов північно-західних слов'ян: мильчан (верхньолужичан), нижніх лужичан, лютичів і полабів. Із цією метою він здійснював науково-пошукову роботу в бібліотеці Карлового університету, Чеського музею, Чеського товариства наук, вивчав приватну книжкову славістичну колекцію А.Патери<sup>20</sup>.

Доцент кафедри історії і теорії мистецтва Н.П.Кондаков під час закордонної наукової подорожі 1875–1876 рр. оглядав колекції теракотових статуєток й інших виробів із глини у Британському музеї, Луврі, Австрійському музеї мистецтв і художньої промисловості, мінц-кабінеті Відня, музеях Трієста, міському музеї Верони, археологічному музеї Мілана. Грецькі рукописи з мініатюрами він вивчав у Віденській палацовій бібліотеці, Бібліотеках Св. Марка й канцелярії грецької церкви у Венеції, Амброзіанській бібліотеці в Мілані, соборі Падуї (Успіння Діви Марії), Паризькій національній бібліотеці, Британському музеї. Вартим наслідування російськими університетами вчений уважав досвід діяльності у Віденському університеті т.зв. «археологічного апарату», що містив наочні матеріали для ознайомлення зі стародавньою архітектурою та скульптурою, бібліотеку, каталог усіх видань із класичної археології Відня, колекцію літографій<sup>21</sup>.

Кондаков відвідував музеї і картинні галереї, вивчав археологічні пам'ятки Рима, Флоренції, Парми, Болоньї, Равенни, Пізи й Сієни. Значний інтерес для нього становив порівняльний аналіз зразків давньохристиянського й візантійського мистецтв. У Римі вчений здійснив дослідження барельєфів різьблених дерев'яних дверей базилики Св. Сабіни на Авентинському пагорбі. Їх результати він оприлюднив на засіданні Академії християнської археології<sup>22</sup>. У Ватиканській, Барберинській і Мінервинській бібліотеках Кондаков вивчав грецькі рукописи, а в книгосховищах Кіджи, Валлічеллі, Анджеліка, Корсіні й Мінерви – латинські та грецькі манускрипти. Із Рима він попрямував до Неаполя, де оглянув колекції Національного музею, потому відвідав Помпеї, Геркуланум, Пуццолі, Салерно, Амальфі, а також досліджував історичні пам'ятки на Сицилії. В Умбрії учений поглиблював свої знання з

<sup>20</sup> Кочубинский А. Отчёт о занятиях славянскими наречиями с 1 февраля по 1 июня 1876 года // Там же. – 1877. – Т.22. – С.143.

<sup>21</sup> Кондаков Н. Отчёт о занятиях за границей с 1 марта по 1 сентября 1875 г. // Там же. – 1876. – Т.18. – С.182–183.

<sup>22</sup> Кондаков Н. Отчёт о занятиях за границей с 1 сентября 1875 г. по 1 марта 1876 г. // Там же. – 1876. – Т.20. – С.178.

історії італійського живопису. Багато уваги Кондаков приділив вивченню мозаїк італійських храмів і доведенню впливу на них візантійського мистецтва, а також дослідженню візантійських книжкових мініатюр у Неаполі, Флоренції та інших містах<sup>23</sup>.

1876 р. закордонне наукове відрядження доцента кафедри загальної історії Ф.І.Успенського розпочалося з відвідання Берліна. У журналі ученого комітету міністерства народної освіти з цього приводу наголошувалося: «Звіт Успенського містить у собі не лише чіткий і наочний доказ серйозного та наукового напрямку молодого професора, але й достатньо повну та цікаву характеристику історичного викладання в Берлінському університеті, особливо так званих семінарій»<sup>24</sup>.

Лідуючі позиції Берлінського університету серед навчальних закладів Німеччини Успенський пов'язував не лише з високими професорськими окладами, а й «широкою свободою, наданою університетській колегії». Одеський учений захоплено наголошував, що не було «іншого університету, котрий зрівнявся би з берлінським за кількістю і якістю наукових сил»<sup>25</sup>. Упродовж літнього семестру Успенському не вдалося прослухати лекції Т.Моммзена з римської історії і латинської епіграфіки, оскільки професор провів усе літо в Італії. Так само він не зміг взяти участь у знаменитих історичних семінаріях Л. фон Ранке та Г.Вайца. Успенський згадував, що в Берлінському університеті читання за зошитом було звичайною справою навіть для таких досвідчених і відомих професорів, як Г. фон Зібель. Читанню рукописів була присвячена майже половина часу лекцій проф. В.Ваттенбаха, який забрав до свого кабінету найважливіші палеографічні видання з королівської та університетської бібліотек, тим самим позбавивши студентів можливості вивчати їх самостійно. Рутинним Успенському видався курс, присвячений огляду джерел з історії хрестових походів, Г.Прутца, хоча в цілому він високо оцінив глибоку освіченість і викладацьку майстерність лектора. Результативною виявилася науково-пошукова робота одеського вченого в Королівській бібліотеці Берліна, де він виявив видання, відсутні в бібліотеках Російської імперії. У Придворній бібліотеці Відня Успенський досліджував рукописи візантійського історика Нікити Акоміната.

З Новоросійським університетом пов'язаний початковий період наукової кар'єри визначного біолога І.І.Мечникова, результати науково-дослідної роботи якого створили міцне підґрунтя для становлення й розвитку еволюційної ембріології, порівняльної патології, мікробіології та імунології. Із 1867 по 1868 рр. учений перебував на посаді приват-доцента кафедри зоології, а протягом 1870 – 1882 рр. – ординарного професора університету. 1870 р. Мечников здійснив наукову подорож до узбережжя Середземного моря з метою дослідження безхребетних організмів. Він вивчав берегову фауну у Сан-Ремо,

<sup>23</sup> Кондаков Н. Отчёт о занятиях за границей с 1 марта по 1 августа 1876 г. // Там же. – 1877. – Т.21. – С.279–286.

<sup>24</sup> ДАОО. – Ф.45. – Оп.19. – Спр.698. – Арк.3.

<sup>25</sup> Успенский Ф. Отчёт о занятиях в течение минувшего полугодия (май – октябрь 1876 г.) заграничной командировки // Записки Императорского Новороссийского университета. – 1877. – Т.22. – С.162.

спостерігав за розвитком морської лілії, шести видів сифонофор, медуз, декількох видів гідрополіпів і ксенофор у містечку Віллафранка<sup>26</sup>. Неподалік Шербура в Нормандії учений вивчав моховинки.

Упродовж закордонного відрядження 1879–1880 рр. І.І.Мечников здійснював дослідження із зоології на узбережжі Середземного моря. Він, зокрема, працював на Неаполітанській зоологічній станції проф. Ф.-А.Дорна<sup>27</sup>, високо оцінив рівень організації її наукової роботи, особливо багатство книжкових фондів: «Іншу важливу зручність становить бібліотека, що знаходиться під руками й забезпечується майже всіма новими зоологічними журналами. Я вже не говорю про такі зручності, як спілкування з натуралістами, що робить можливими легку перевірку отриманих фактів, обмін ідеями та ін.»<sup>28</sup>.

У 1886 р. Мечников заснував в Одесі другу у світі після французької бактеріологічну станцію, де успішно працювали Я.Ю.Бардах та М.Ф.Гамалія, які стажувалися в Пастерівському інституті (Париж). Науково-дослідна, медико-профілактична й освітня діяльність співробітників станції зазнавала утисків з боку реакційних представників медичних кіл Російської імперії, унаслідок чого Мечникову 1887 р. довелося виїхати до Франції для продовження своїх досліджень із мікробіології та імунології в Інституті Пастера, де він очолив лабораторію. «Скоро в мене з'явилися учні, – зазначав Ілля Ілліч у своїх спогадах, – унаслідок чого мені було надано ціле велике відділення інституту; я був залучений до читання лекцій, і ось протягом двадцяти й одного року я продовжую заняття, про які я мріяв усе життя. У Парижі, таким чином, могла здійснитися мета наукової роботи поза всілякою політичною чи якою-небудь іншою громадською діяльністю»<sup>29</sup>.

Під час літніх канікул 1897 р. магістр зоології Я.М.Лебединський здійснював дослідження на Марсельській і Туринській зоологічних станціях, а також відвідував лабораторії і зоологічні музеї Цюріха, Женеви, Лозанни, Берна, Ліона, Гренобля, Генуї, Відня. Відомий швейцарський зоолог Т.Штудер особисто ознайомив одеського вченого з мікроскопічною технікою, результатами досліджень і бібліотекою очолюваної ним лабораторії в Берні<sup>30</sup>.

Улітку 1899 р. приват-доцент по кафедрі фізики Б.П.Вейнберг вивчав застави організації наукової роботи 42 фізичних, фізико-хімічних, електротехнічних, механічних лабораторій Берліна, Лейпцига, Єни, Мюнхена, Ерлангена, Дармштадта, Гейдельберга, Геттінгена, Карлсруе, Цюріха, Женеви, Парижа, Лондона, Оксфорда, Кембриджа, Брюсселя, Льєжа<sup>31</sup>. Одночасно він відвідував майстерні, фабрики й магазини фізичних приладів.

<sup>26</sup> Мечников И. Отчёт о командировке с учёною целью за границу в 1870 году // Там же. – 1871. – Т.7. – С.177–178.

<sup>27</sup> ДАОО. – Ф.45. – Оп.19. – Спр.698. – Арк.51–51 (зв.).

<sup>28</sup> Мечников И.И. Отчёт о заграничной командировке в 1879 – 1880 г. // Записки Императорского Новороссийского университета. – 1880. – Т.31. – С.292.

<sup>29</sup> Мечников И.И. Страницы воспоминаний: Сборник автобиографических статей. – Москва, 1946. – С.86.

<sup>30</sup> Лебединский Я. Отчёт о заграничной командировке с учёною целью в течение летних каникул 1897 г. // Записки Императорского Новороссийского университета. – 1898. – Т.72. – С.6.

<sup>31</sup> Вейнберг Б.П. Отчёт о командировке за границу на вакационное время 1899 г. // Там же. – 1900. – Т.80. – С.23–26.

Із метою деталізації зібраних ним упродовж відрядження статистичних даних Вейнберг у 1900 р. надіслав анкети із запитаннями до лабораторій фізики, механіки, електротехніки й фізичної хімії навчальних закладів Австралії, Австро-Угорщини, Бельгії, Болгарії, Великобританії, Іспанії, Італії, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Португалії, Російської імперії, Румунії, США, Франції, Швейцарії, Швеції<sup>32</sup>. Отримана з-за кордону інформація стала основою подальших досліджень одеського вченого.

У літній канікулярний час 1905–1906 рр. прозектор і приват-доцент кафедри нормальної анатомії М.Г.Стадницький здійснив наукову подорож до Каїра, Афін і Стамбула. В Єгипетській медичній школі (Egypcion School of Medicine, Каїр), очолюваній англо-австралійським анатомом зі світовим ім'ям Г.Елліотом-Смітом, він відвідував лекції, що супроводжувалися широким використанням малюнків і різноманітних анатомічних препаратів. Серед слухачів школи переважали араби. Стадницький оцінив належний рівень викладання в ній нормальної анатомії, незважаючи на обмеженість матеріально-технічної бази. Екскурсію музеєм та іншими допоміжними навчальними закладами школи для нього провів особисто директор Елліот-Сміт. У зв'язку з цим Стадницький згадував: «Усі приміщення й вищенаведені дані показав і повідомив мені вкрай люб'язно сам професор E.Smith і радо погодився на мою пропозицію здійснити обмін єгипетських черепів і мумій на наші російські черепа й скелети»<sup>33</sup>.

В Афінському університеті одеський учений ознайомлювався з досвідом діяльності кафедри нормальної анатомії медичного факультету, очолюваної професором Г.Склавуносом. Лекції тут читалися грецькою й французькою мовами, із залученням анатомічних малюнків, а студенти вивчали нормальну анатомію за французькими навчальними посібниками. Усі слухачі були греками за походженням. Багато уваги Стадницький приділив вивченню методики проведення практичних занять з анатомії і специфіки екзаменаційної системи цього закладу. Із колекцією музею нормальної анатомії ученого ознайомив сам професор Склавунос. Загалом, на думку Стадницького, викладання анатомії у Афінському університеті було досконалішим, ніж в Єгипетській медичній школі в Каїрі, і наближалось до рівня навчальних закладів Західної Європи та Російської імперії.

Під час перебування у Стамбулі Стадницький вивчав особливості організації навчального процесу Імператорської медичної школи (Ecole impériale de médecine), де діяла кафедра нормальної анатомії на чолі з турецьким професором Массар-пашею. У цьому закладі здійснювалася професійна підготовка військових лікарів, лекції відбувалися турецькою та французькою мовами, з використанням малюнків, але без анатомічних препаратів, слухачами були винятково турки. Особисто Массар-паша поінформував одеського вченого щодо методики проведення практичних занять з анатомії у школі.

<sup>32</sup> Weinberg B. L'enseignement pratique de la physique dans 206 laboratoires de l'Europe, de l'Amérique et de l'Australie // Там же. – 1903. – Т.90. – С.1–126.

<sup>33</sup> Стадницький Н.Г. К отчёту о заграничной командировке 1905 и 1906 гг. // Там же. – 1908. – Т.111. – С.613.



Вагомим результатом наукової поїздки Стадницького стало досягнення ним домовленості про обмін анатомічними препаратами між кафедрою нормальної анатомії медичного факультету Новоросійського університету та Єгипетською медичною школою, Афіньським університетом, Імператорською медичною школою у Стамбулі.

Вивчення джерел з історії південних слов'ян стало метою закордонної подорожі приват-доцента кафедри слов'янської філології М.Г.Попруженка (літо 1907 р.). У Софії він відвідав Народний музей, створений 1892 р. на базі археологічної колекції Софійської народної бібліотеки, основу якої становили сербські, болгарські, грецькі, римські, візантійські монети. Учений відзначив прагнення керівництва музею, за відсутності оригіналів, принаймні в копіях зібрати унікальні твори мистецтва: копії фресок із церкви 40 мучеників у Тернові, копії ікон «Несення на хресті» й «Тамна вечеря» з церкви у селі Бояні, гіпсову копію фігури вершника, вирізьбленої у скелі на висоті 23 метра від підніжжя поблизу села Мадара тощо. Увагу Попруженка також привернула колекція понад 100 рукописів – євангелій, апостолів, часословів, службеників, трібників, тріодей, молитвословів, міней. На його погляд, найбільший інтерес серед них становили Четвероевангеліє, апостол та ірмологіон XIII ст.; рукопис із богослужбеними текстами на пергаменті XIII–XIV ст.; службеник чи молитовник XVII ст. У Софійській народній бібліотеці вчений досліджував південнослов'янські рукописні пам'ятки – «Сазаніє за второ прішествовіє хр<sup>о</sup>товъ и за антїхрїста» (кін. XVIII ст.); Четвероевангеліє XVII ст.; Октоїх XV ст.; Службєну Мінею XVII ст.; Дамаскін XVIII ст.; рукопис XVI ст. зі статтями моралістичного змісту щодо смиренності, добродісного життя тощо. Наукові та громадсько-політичні діячі Болгарії надавали Попруженку допомогу в дослідницькій роботі. Міністр освіти І.Д.Шишманов (1903–1907 рр.) інформував його про зберігання у міністерстві рукописів релігійного змісту XIII–XVII ст. (євангелій, тріодей, апостолів, службеників), що надходили з різних куточків країни. Одеський учений отримав змогу вивчити ці матеріали після передачі їх до фондів Софійської народної бібліотеки. Одночасно він ознайомився з єдиним відомим на той час екземпляром першої болгарської газети «Български орель», заснованої 1846 р. у Лейпцигу, перший номер якої з'явився 20 квітня (3 травня), а другий – 20 вересня (3 жовтня) під назвою «Български народни известникъ». Їх зміст, на думку Попруженка, засвідчує відсутність на початковому етапі болгарського національного відродження політичних вимог і переважання інтересу до етнографії, фольклору болгар. Одеський учений зауважував, що ці газети не містили жодних натяків на необхідність розгортання боротьби проти оманського панування, на їх шпальтах схвалювалася політика султана Абдул-Меджида I. «Для детального зображення в генетичній залежності історії розвитку епохи болгарського відродження, – зазначав Попруженко, – необхідний розгляд якнайбільшої кількості матеріалів, які ілюстрували б як указані вище основні мотиви діячів цієї епохи, так і ті спроби покращення долі болгар, що здійснювалися діючими одночасно й прибічниками революційного перевороту в Туреччині з метою звільнення

болгар, тобто шляхом збройних повстань, знищення турецьких властей і т.п.»<sup>34</sup>. Учений ознайомився з документами відділення Народного музею в Софії, на базі якого планувалося створення окремого музею епохи болгарського національного відродження. За сприяння болгарських колег Попруженко зібрав велику колекцію наукової літератури, а видатний історик-медієвіст, професор Софійського університету В.М.Златарський (див. ілюстр.1–2<sup>35</sup>) надавав йому консультації щодо бібліографії історії Болгарії. Для ознайомлення з новинками південнослов'янської історіографії учений також відвідав Белград, де досліджував список книг Старого Заповіту 1558 р.

Багата палітра міжнародних культурних зв'язків Попруженка знайшла відображення в його науковій кореспонденції, зокрема листуванні з професором В.Н.Златарським, який у листі від 7 жовтня 1899 р. висловив йому подяку за гостинний прийом: «Дорогий Михайле Георгійовичу! Дозвольте мені насамперед сповістити Вас про благополучне прибуття на своє місце проживання, а потім уже висловити Вам найглибшу вдячність, й особливо Оттилії Олександрівні, за щирий і незрівнянний прийом, який так глибоко закарбувався в моєму серці і в моїй пам'яті, що, мені здається, ніколи не зітреться звідти. Чи зможу я коли-небудь реваншувати Вам, не знаю, але одне можу лише сказати, що я вічно буду вважати себе у боргу перед Вами»<sup>36</sup>. За посередництва Златарського Попруженко здійснював книгообмін із громадсько-культурними установами Болгарії, зокрема, передавав книжки для Болгарського літературного товариства й бібліотеки Синоду; 1912 р. йому було надано право отримувати всі видання Болгарської академії наук<sup>37</sup>. У листі від 29 березня 1911 р. Златарський надіслав Попруженкові інформацію про кращі болгарські хрестоматії для гімназій і повідомив, що не приїде на XV археологічний з'їзд у Новгороді, оскільки до Софії не надійшло відповідне запрошення<sup>38</sup>. У переддень Першої світової війни (10 квітня 1914 р.), уже у статусі ректора Софійського університету, він писав: «Дорогий Михайле Георгійовичу, звідки, з чого і як розпочати своє послання до Вас, не знаю. Останнім часом ми пережили такі жорстокі події, що, можу сказати, все ще не можемо отямитись. Не буду Вам описувати все, тому що не хочу старі рани ятрити. Не буду Вам писати і про теперішнє, бо воно таке невизначене, що важко сказати щонебудь позитивне. Тільки одне можу розповісти, мабуть, а саме, що невірні Ваші відомості, начебто тут у нас до росіян ставляться дуже недобррозичливо»<sup>39</sup>. Попруженко також листувався з директором Національного музею Сербії (1881–1905 рр.), засновником Сербського археологічного товариства (1883 р.) М.Валтровичем. 19 березня 1907 р. сербський учений надіслав своєму одеському колезі відомості щодо очолюваного ним музею (див. ілюстр.3)<sup>40</sup>. У листі від 27 грудня 1911 р. болгарський учений і політичний діяч І.Д.Шпихманов

<sup>34</sup> Попруженко М.Г. Отчёт о заграничной командировке летом 1907 года // Там же. – С.41.

<sup>35</sup> ДАОО. – Ф.159. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.5–5 (зв.).

<sup>36</sup> Там само. – Спр.14. – Арк.1.

<sup>37</sup> Там само. – Арк.3–4.

<sup>38</sup> Там само. – Спр.13. – Арк.1 (зв.) – 2.

<sup>39</sup> Там само. – Арк.3.

<sup>40</sup> Там само. – Спр.48. – Арк.1–2 (зв.).

звернувся до Попруженка з проханням про надання йому матеріалів газети «День» за 1862 р., на шпальтах якої було опубліковано статтю, присвячену творчості Дімітара й Константина Міладинович<sup>41</sup>.

У канікулярний час 1908 р. заслужений ординарний професор по кафедрі класичної філології І.І.Луньяк студював ретороманську мову у Швейцарії й австрійському Тіролі. У зв'язку з відсутністю в бібліотеці Новоросійського університету необхідної літератури вчений розпочав свою подорож із науково-пошукової роботи в Берліні. У столиці кантона Граубюнден – Курі він вивчав зібрання опублікованих пам'яток і читав ретороманською мовою тексти з хрестоматії під керівництвом носіїв мови. Через германізацію Кура свої заняття Луньяк вирішив продовжити в селі Дісентіс, де ретороманською мовою здійснювалися проповіді, надавалася безкоштовна освіта в інтернаті при бенедиктинському монастирі, виходила друком щотижнева газета «Gasetta Romontscha» та щомісячний часопис «Il Pelegrin». Одеський учений особливо цікавився заходами, що вживалися в Граубюндені задля збереження ретороманської мови в умовах германізації, зокрема діяльністю бюро, створеного за сприяння кантональної і союзної рад, що мало на меті зібрати й опублікувати ретороманський лексичний матеріал. Дослідження ретороманської мови в Тіролі Луньяк розпочав із вивчення фондів бібліотеки Інсбрука, де він виявив раритетні монографії з історії і філології. Ладинське наріччя вчений студював під керівництвом романки М.Костнер у селі Св. Ульріх, розташованому в мальовничій Гердайнській долині. Становище тут ретороманської мови Луньяк охарактеризував як «передсмертну агонію»: «Школи тут німецькі, проповіді німецькі, затіяна газета не знаходить передплатників, романські написи на надгробних пам'ятниках стають усе рідшими й рідшими»<sup>42</sup>.

Мета наукової поїздки ординарного професора кафедри зоології Я.М.Лебединського до Німеччини, Франції і Швейцарії, що тривала з червня по вересень 1908 р., полягала у відвіданні зоологічних музеїв і лабораторій, вивченні викладацьких методик і дослідженні одноклітинних тварин. У Зоологічному музеї Берліна особливу увагу вчений приділив будові гнізд термітів, що завдяки збереженню в їх верхній частині високої температури використовувалися німецькими військовими в Південно-Західній Африці для випікання хліба. Лебединський високо оцінив діяльність музею, визнавши його науковою установою міжнародного значення<sup>43</sup>. У зоологічному інституті Берлінського університету він вивчав навчальні програми, колекції макро- і мікропрепаратів, досвід використання під час лекцій проєкційних апаратів, відвідував практичні заняття. У забезпеченні високого рівня викладання в інституті провідну роль учений відвів його досконало облаштованому зоологічному саду. Екскурсію зоологічним інститутом у Геттінгені для Лебединського провів асистент Ф.Восс, який представив йому найсучасніші мікроскопи «Winkel». У Марбурзі одеський учений мав змогу спостерігати за традиційною щорічною факельною ходою студентів

<sup>41</sup> Там само. – Спр.42. – Арк.1–2.

<sup>42</sup> Луньяк *И.И.* Отчёт о научной командировке в Швейцарию и Тироль на каникулярное время 1908 г. // Записки Императорского Новороссийского университета. – 1909. – Вып.1. – С.141.

<sup>43</sup> Лебединский *Я.Н.* Отчёт о заграничной командировке с учёной целью в течение летних каникул 1908 года // Там же. – С.146.

Зоологічного інституту до вежі О. фон Бісмарка, а також ознайомитися з деякими докторськими дослідженнями місцевих учених. Професор зоологічного інституту в Гіссені І.-В.Шпенгель пояснив Лебединському будову проєкційного апарату «Winkel» та обґрунтував його переваги при використанні в навчальному процесі. Утім, придбання цього апарату було недосяжною розкішшю для Новоросійського університету, оскільки він коштував 600–700 руб., що дорівнювало обсягу річного фінансування університетського зоологічного кабінету.

У Парижі одеський учений відвідав зоологічний музей, музей порівняльної анатомії, зоологічну лабораторію і підземну лабораторію доктора Віре. Багато уваги Лебединський приділив вивченню колекцій і засад організації наукової роботи зоологічного музею Женецького університету, який він уважав «зразком для раціонального облаштування всякого невеликого музею». В університетській зоологічній лабораторії він досліджував паразитичних одноклітинних тварин.

Улітку 1909 р. приват-доцент геології і мінералогії М.О.Григорович-Березовський здійснював польові дослідження на території Румунії за сприяння директора агрогеологічного відділення Румунського геологічного інституту й професора Бухарестського університету Г.Мунтяну-Мургочі. Асистенти професора особисто супроводжували Григоровича-Березовського під час екскурсій. У Румунському геологічному інституті одеський учений вивчав колекції левантинських відкладень. Завдяки директору інституту проф. Л.Мразеку упродовж відрядження він користувався правом безкоштовного проїзду всіма залізницями Румунії<sup>44</sup>. У дослідженні колекцій геологічного музею Яського університету допомогу Григоровичу-Березовському надавав професор І.Сіміонеску.

На Слов'янському з'їзді у Софії (1910 р.), скликаному з метою обговорення питань культурно-економічного зближення слов'янських народів, Новоросійський університет представляв ординарний професор кафедри міжнародного права П.Є.Казанський. Організаторами цього міжслов'янського форуму стали Слов'янське благодійне товариство в Болгарії і близько 60 культурних товариств Софії. Російську делегацію, що поряд із болгарською була найчисельнішою, очолював голова Державної думи О.І.Гучков. За її ініціативою у Плевні була відслужена панахида за загиблими в російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., а у Софії відбулося урочисте покладання вінків до пам'ятника Олександрові II. На відкритті з'їзду його голова – керівник Слов'янського благодійного товариства в Болгарії С.С.Бобчев – виголосив вітальну промову: «Ми вас запросили не на бенкет, не на свято; ми вас закликали для важкої праці задля зміцнення культурного слов'янського спілкування та єднання»<sup>45</sup>. Казанський проголосив вітання від Новоросійського університету, відзначивши, що з-поміж усіх науково-освітніх закладів Російської імперії він мав найтісніші зв'язки з Болгарією, до того ж у ньому традиційно здобувала освіту болгарська молодь. Урочисте відкриття з'їзду супроводжувалося балами, театральними виставами, концертами, прийомами у приватних осіб.

<sup>44</sup> Григорович-Березовский Н.А. Отчёт о заграничной командировке летом 1909 года // Там же. – 1911. – Вып.4. – С.93.

<sup>45</sup> Казанский П.Е. Славянский съезд в Софии // Там же. – С.13.

Атмосфера загальнослов'янського єднання панувала і на прощальному бенкеті. Казанський згадував, як зазвичай стримані болгари абсолютно перевтілилися, виголошуючи на цьому святкуванні найпалкіші промови.

На з'їзді було прийнято рішення про 1) заснування Слов'янського банку; 2) проведення 1913 р. в Празі загальнослов'янської художньо-промислової і кустарної виставки та форуму художників й учених; 3) упорядкування слов'янської книжкової торгівлі шляхом створення союзу слов'янських книгопродавців і книговидавців; 4) розвиток взаємовідносин слов'янських академій та наукових товариств; 5) скликання славістичного з'їзду; 6) започаткування союзу слов'янських журналістів; 7) створення поштового союзу між незалежними слов'янськими державами; 8) заснування слов'янського телеграфного агентства; 9) видання слов'янської антології; 10) укладення загальнослов'янського словника; 11) сприяння різноманітним заходам торговельно-промислового характеру, розвитку економічних і торговельних слов'янських організацій взаємодопомоги; 12) укладення загальнослов'янської наукової і торговельної термінології; 13) вживання російської мови як офіційної на майбутніх міжслов'янських форумах; 14) укладення загальнослов'янського книжкового каталогу; 15) видання загальнослов'янської енциклопедії; 16) запровадження поглибленого вивчення кирилиці у слов'янських гімназіях; 17) обмін студентами; 18) міжуніверситетський обмін науковими працями й кадрами; 19) об'єднання слов'янських театрів; 20) заснування слов'янського туристичного союзу. Делегати від Державної думи та члени Народного зібрання Болгарії обговорювали перспективи створення союзу слов'янських парламентських діячів.

На адресу з'їзду надійшли вітальні листи й телеграми від різних слов'янських країн. Окреме послання надіслали македонці (делегатії македонців і лужичан не брали безпосередньої участі у форумі). Справжнім джерелом творчої наснаги стали для учасників з'їзду слова з листа Л.М.Толстого про те, що ідея всезагального релігійного єднання з-поміж усіх християнських народів найшвидше буде сприйнята саме слов'янами. Під час роботи з'їзду зачитувалися численні реферати, відбувалися публічні лекції і дискусії. На зібранні юристів, організованому Софійським юридичним товариством, П.С.Казанський виголосив промову, присвячену питанню про місце і роль правознавців у слов'янському русі. Учений закликав до наслідування досвіду національних рухів німців та італійців. Основні завдання слов'янських юристів на цьому шляху він убачав у об'єднанні внутрішнього права слов'янських держав; розвитку міжслов'янського права, спрямованого на забезпечення «загальних інтересів слов'ян»; укладенні договорів про вічний мир між слов'янськими державами та про заснування третейського суду; створенні договірно-правової бази для розвитку міжслов'янських поштових, телеграфних, залізничних, судноплавних та ін. зв'язків, а також для запровадження єдиної монети, мір, календаря тощо, поступу відносин у галузі торгівлі, промисловості, сільського господарства, охорони літературно-артистичної, промислової та іншої власності. Запорукою реалізації цих завдань учений уважав об'єднання юристів – представників різних слов'янських народів – у союз зі своїми з'їздами, постійним бюро й друкованим органом. «Ми працюємо поки що на



ґрунті культурно-економічного зближення слов'ян, – зазначав у своїй промові Казанський, – майбутнє, може бути, порушить питання про їх зближення на ґрунті політичному. І ось на цей випадок ми маємо твердо знати одне, а саме, що є формула, яка дає можливість різним державам зблизитися й організуватися на ґрунті політичному з безумовним збереженням суверенітету, повної самостійності кожного; це так званий «союз держав»<sup>46</sup>.

Проведення з'їзду набуло резонансу у громадсько-політичному житті слов'янських країн. В європейській пресі з'являлися як захоплені відгуки про міжслов'янський форум, так і критичні зауваження, міркування з приводу того, що цей захід був панросійським за своїм характером. Представники польської громадськості прийняли рішення бойкотувати з'їзд і з'явилися на ньому лише напередодні закриття. Випробуванням для сербсько-болгарських відносин стало «македонське питання», оскільки під час форуму розповсюджувалася інформація про видання болгарським Слов'янським благодійним товариством книги, в якій обґрунтовувалися «виняткові права Болгарії на Македонію». Лунали зауваження з приводу того, що сербський гімн звучав не так часто, як гімни інших слов'янських країн. Протестні настрої ширилися і в Болгарії, де навіть виник «комітет проти Слов'янського собору». Під час з'їзду з російської делегації на знак протесту вийшли учений-славіст, ординарний професор кафедри слов'янської філології Харківського університету О.Л.Погодін та вчений і громадсько-політичний діяч, один із засновників одеської «Просвіти» й першої в Одесі україномовної газети «Народна справа» І.М.Луценко, який на шпальтах болгарського видання «Камбан» опублікував заяву про те, що він відмовляється брати участь у російській групі, очолюваній «ворогами української самостійності та інсинуаторами українського руху»<sup>47</sup>.

Одночасно зі Слов'янським з'їздом у Софії відбулися з'їзд слов'янських журналістів, Слов'янський медичний з'їзд, з'їзд слов'янських бджолярів, Слов'янський юнацько-сокольський зліт за участі 3000 болгар, 750 чехів, 640 хорватів, 280 македонців, 150 сербів, 120 сербів з Угорщини, 100 росіян, 10 босняків, 4 чорногорців.

Програмою Слов'янського з'їзду було передбачено численні екскурсії Балканським півостровом, більшість з яких організував київський Комітет паломництва до Болгарії. По завершенні роботи з'їзду Казанський відвідав Белград, де разом із групою інших делегатів був прийнятий королем Петром I Карагеоргійовичем, а також мав змогу поспілкуватися зі спадкоємцем сербського престолу королевичем Олександром.

Улітку 1910 р. зберігач зоотомічного кабінету М.Г.Лігнау відвідав Берлін. На німецькій землі він був гостинно зустрінутий професором Берлінського університету Р.Хаймонсом, за допомогою якого отримав обладнане сучасною апаратурою робоче місце в анатомо-біологічному інституті О.Хертвіга та допуск у бібліотеки зоологічних інституту й музею<sup>48</sup>. Результати досліджень, здійснених Лігнау в Берліні, було викладено в його публікаціях, зокрема,

<sup>46</sup> Казанский П.Е. Славянский съезд в Софии. – С.24.

<sup>47</sup> Там же. – С.46.

<sup>48</sup> Лигнау Н.Г. Отчёт о научной командировке за границу летом 1910 года // Там же. – С.94.

статті, присвяченій дослідженню полідесмуса (багатоніжка), надрукованій у «Зоологічному віснику» («Zoologischer Anzeiger»). У Берліні вчений також відвідував зоологічний сад і природничо-історичний музей, значний інтерес для нього становило обладнання зоологічного інституту.

У 1911 р. до Новоросійського університету надійшли запрошення взяти участь в урочистих заходах із нагоди 75-літнього ювілею Афіньського університету (7 квітня 1912 р.) та в роботі XVI Міжнародного конгресу орієнталістів (див. ілюстр. 4–5): «Національний університет Греції у зв'язку зі святкуванням 75-ї річниці його заснування 25 березня (7 квітня) 1912 р., що збігається у часі зі скликанням XVI конгресу орієнталістів, який відбудеться в Афінах, поспішає запросити Імператорський Одеський університет ушанувати його відрядженням свого представника. Ми також будемо вдячні, якщо професори вашого університету виявлять люб'язність співпрацювати з міжнародним щорічником, який ми маємо опублікувати з цієї нагоди впродовж 1912 р., надіславши наукову працю грецькою, латиною, французькою, німецькою, англійською чи італійською мовами»<sup>49</sup>.

Історико-філологічним факультетом Новоросійського університету 1912 р. було ухвалене рішення про обрання делегатами на XVI Міжнародний конгрес орієнталістів заслуженого ординарного професора кафедри російської історії І.А.Линниченка, ординарного професора кафедри порівняльного мовознавства О.І.Томсона, ординарних професорів кафедри класичної філології Б.В.Варнеке та С.Д.Пападімітріу<sup>50</sup>.

Отже, упродовж другої половини XIX – початку XX ст. міжнародні наукові зв'язки, активними учасниками яких були вчені Новоросійського університету, виконували важливу інтегративну функцію в контексті збереження культурно-цивілізаційної єдності Європи всупереч активізації економічного й колоніального суперництва, змаганням між європейськими державами за світове лідерство, наростанню гонки озброєнь. Від моменту заснування Новоросійського університету невід'ємною складовою процесу підготовки його професорсько-викладацьких кадрів були закордонні наукові відрядження, упродовж яких місцеві вчені слухали лекції, відвідували практичні заняття, здійснювали самостійні дослідження й обмінювались ідеями у провідних європейських університетах – Афіньському, Берлінському, Бухарестському, Віденському, Гейдельберзькому, Гентському, Загребському, Лейпцизькому, Мюнхенському, Будапештському, Празькому (Карловому), Сорбонні та багатьох інших. Закордонні наукові поїздки одеських учених не обмежувалися суто науковою функцією, вони мали важливе суспільно-політичне значення, оскільки саме завдяки їм на терени Російської імперії привносилися європейські цінності, зокрема концепція громадянського суспільства. Представники професорсько-викладацької корпорації Новоросійського університету багато уваги приділяли вивченню політичного устрою країн Європи, ознайомленню зі специфікою їх суспільного розвитку, перебігом виборчих кампаній, студіювали зарубіжну пресу, відвідували мітинги, зібрання політичних партій і робітничих організацій, парламентські засідання. Особливе значення мали подорожі

<sup>49</sup> ДАОО. – Ф.45. – Оп.19. – Спр.1100. – Арк.56–57.

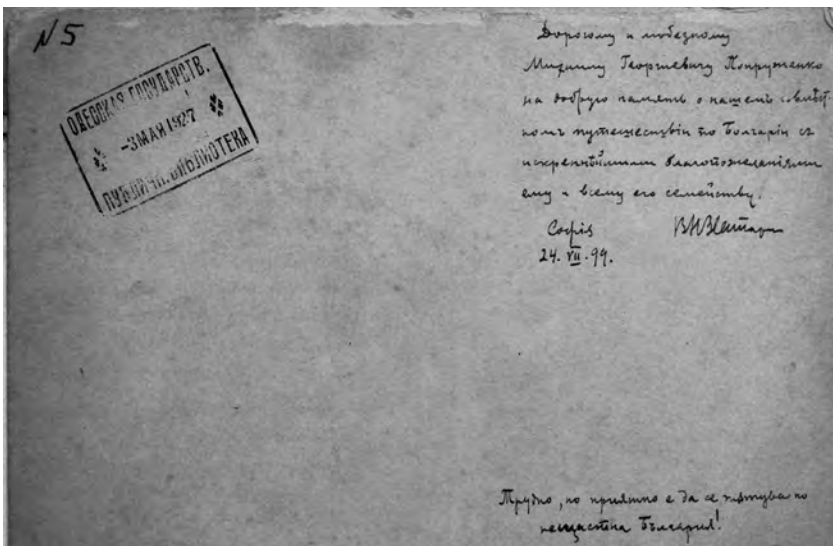
<sup>50</sup> Там само. – Арк.54.

слов'янськими країнами й землями, що входили до складу Австро-Угорщини, оскільки вони давали можливість безпосередньо поспілкуватися, налагодити наукову кореспонденцію й книгообмін із визначними слов'янськими громадсько-культурними та політичними діячами, студіювати мови, літератури, історію слов'янських народів, і, зокрема, ознайомитися з рівнем викладання української мови у Львівському університеті, діяльністю Галицького крайового сейму, правовим становищем західних українців.



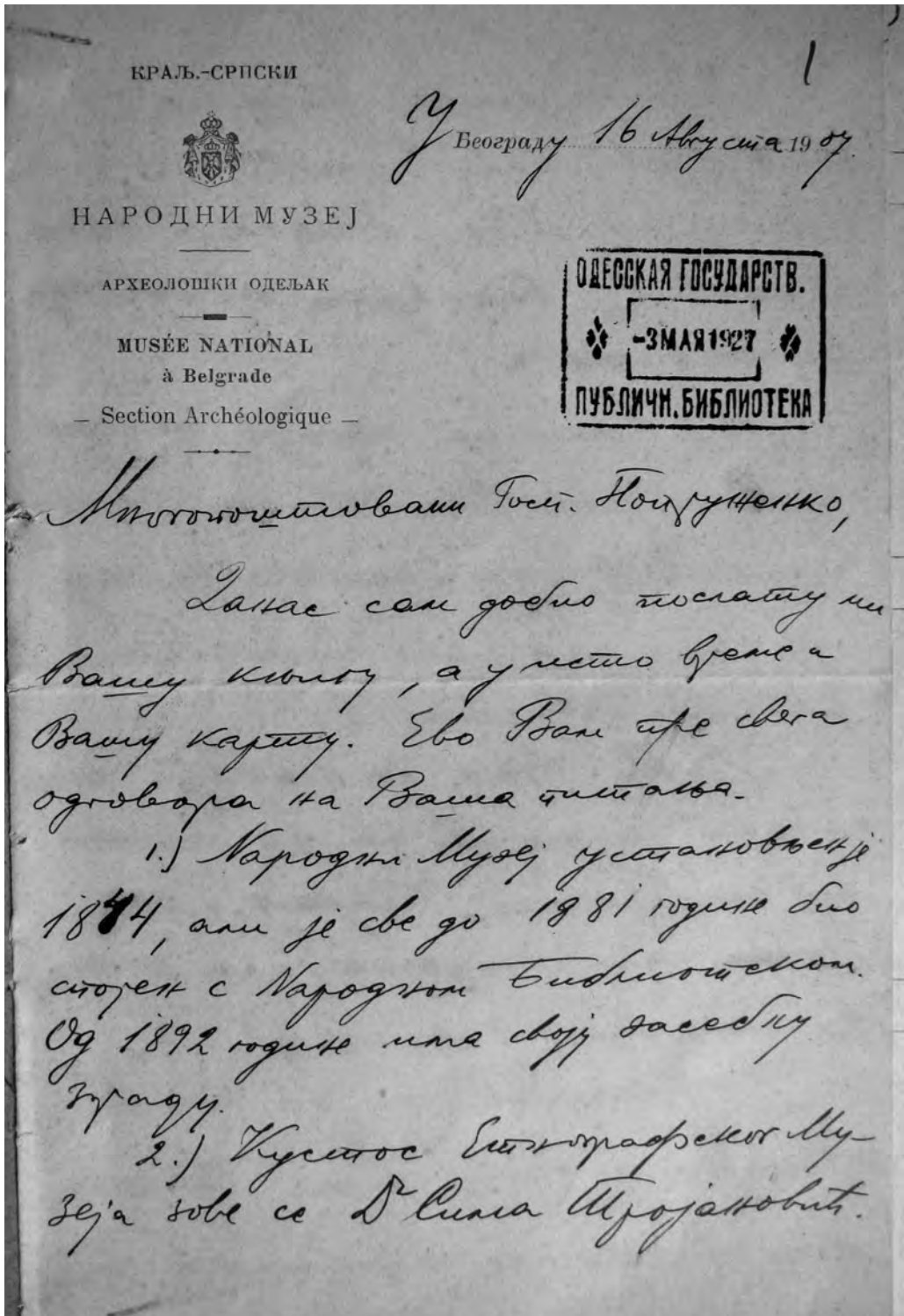
Ілюстр. 1

Ректор Софійського університету (1913–1914, 1924–1925 рр.) В.Н.Златарський (фото з архіву М.Г.Попруженка)



Ілюстр. 2

Дарчий напис В.Н.Златарського на звороті фотографії



Ілюстр.3

Лист директора Национального музею Сербії М.Валтровича до М.Г.Попруженка (1907 р.)



56

Athènes, le 20 Mai 1911.

**L'UNIVERSITÉ NATIONALE DE GRÈCE** devant célébrer le soixante-quinzième anniversaire de sa fondation le 25 Mars (7 Avril) 1912, époque qui coïncide avec la réunion du XVI Congrès des Orientalistes, qui se tiendra à Athènes, s'empresse de prier

*l'Université Impériale d'Odessa*

de l'honorer par l'envoi d'un délégué.

Nous serions aussi reconnaissants si quelques *messieurs* de Votre *Université* avaient la complaisance de collaborer à l'Annuaire international, que nous allons publier à cette occasion, dans le cours de l'année 1912, par l'envoi d'un travail scientifique écrit en grec, latin, français, allemand, anglais ou italien.

Nous Vous prions de vouloir bien nous communiquer la désignation de votre délégué jusqu'au 15 Septembre 1911, ainsi que le titre des contributions scientifiques des Vos *professeurs*, avec l'indication approximative de leur étendue, jusqu'au 31 Août.

Le programme détaillé de la célébration de l'anniversaire sera communiqué plus tard.

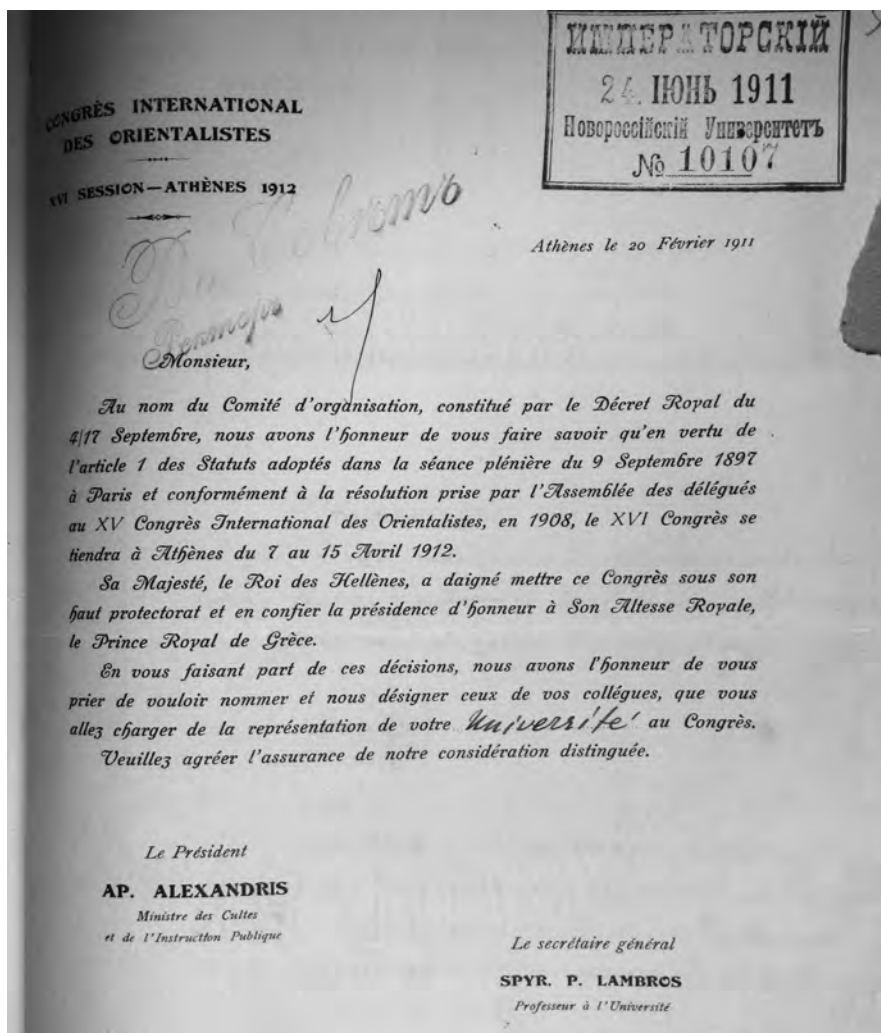
Le Recteur

**EMM. J. ZOLOTAS**

Ілюстр.4

Запрошення Новоросійському університету від Афіського університету взяти участь у відзначенні його 75-річчя





Ілюстр.5  
 Запрошення Новоросійському університету від організаційного комітету XVI Міжнародного конгресу орієнталістів

On the basis of Odesa region state archive's materials and published documents this article deals with the relations between Novorosiiia university and leading foreign cultural, educational and scientific centers from the second half of the nineteenth to the early twentieth century. Special attention is paid to Odesa scientists missions to Austria-Hungary, Germany, France, Italy, Greece, Bulgaria, Romania and other countries, particularly to relations with foreign Slavic public and cultural figures. In the conclusions the author emphasizes that foreign trips performed not only scientific but also social and political functions, they contributed to the spread of European values in the Russian Empire.

**Keywords:** university, academy, scientists, international relations, scientific correspondence, foreign trips, scientific congresses, European civilization.

